

М.М. БАХТЫБАЕВ

В.А. КАЛЛАУРДЫҢ ӘУЛИЕАТА УЕЗІНІҢ ТАРИХИ-
ТОПОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

В данной статье рассматривается вклад В.А. Каллаура в изучение древних памятников и историко-топографических исследований Аулиеатинского уезда.

Bu makalede, V.A.Kallaur'ın Auliye-Ata Vilayeti'nin tarihi topoğrafyasını araştırmaya çalışmalarıyla sağladığı katkı ve önemi ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері Оңтүстік Қазақстанда жүргізген зерттеулерінің бағыттарының бірі ашқан ескерткіштерді (қалалар мен елді мекендерді) ортағасырлық жазба деректерінде аталған қалалармен баламалау болып табылды. Соның ішінде, Әулиеата уезінің тарихи топографиясын зерттеуге В.А.Каллаурдың сүбелі үлес қосқаны да белгілі. Ол 1894 жылы жарық көрген Н.Ф.Петровскийдің «Древние арабские дорожники по Средне-Азиатским местностям, входящим в настоящее время в состав русских владений» атты еңбегімен танысып [1], ортағасырлық жазба деректерінде аталатын, Әулиеата уезінде орналасқан «көне орындарды» іздестіріп зерттеуді мақсат етті [2, 3].

В.А.Каллаурдан бұрын Әулиеата уезінің тарихи топографиясына қатысты материалдарды В.В. Бартольд «О христианстве в Туркестане в домонгольский период» атты еңбегінде жариялап, онда Ибн Хордадбех пен Кудама ибн Джа'фардың еңбектерінен Тараздың шығысында орналасқан қалалардың атаулары жайлы деректерді және «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг.» атты еңбегінде - Ибн Хордадбех, Кудама ибн Джа'фар мен әл Макдиси және т.б. ортағасырлық авторлардың еңбектеріндегі көне керуен жолдары бойында орналасқан қалалар жайлы аудармаларын келтірді.

В.В.Бартольд 1893 жылы Шымкент пен Әулиеата аралығында, Сайрам мекенінің жанында орналасқан Илан-бозғанды, Ақсу өзені бойында орналасқан Кабал (Қобал) бұлақты, Арыс өзенінің сол жағында орналасқан Түлкібас төбелерін және Мыңбұлақ пен Бурный (Б.Момышұлы) ауылынан 3 км солтүстік-батыста, Теріс өзені бойындағы үш шағын қалашықты сипаттап жазды. Ибн Хордадбех, Кудама ибн Джа'фар және әл Макдиси еңбектерінде кездесетін, Исфиджаб пен Тараз аралығында орналасқан Шараб, Будахкет, Тамтадж, Абардадж, Джувикат тұрақтарының ара қашықтықтарын салыстыра қарастырып, Қобал бұлақтың Ибн Хордадбехтің Шарабына, ал Түлкібас - Тамтаджға сәйкес келетіндігін алға тартты [3, 26-29].

В.А.Каллаур Әулиеата уезінде атқарған ізденіс жұмыстары барысында ескі керуен жолдарды және олардың бойында орналасқан қалаларды зерттеді. Сонымен қатар, ол жергілікті тұрғындардан ескі жолдар жайлы жинап

алынған мәліметтерді саралай отырып, оларды Н.Ф.Петровский мен В.В.Бартольдтің еңбектерінде келтірілген ортағасырлық авторлардың деректерімен салыстырды.

В.А.Каллаур көне Мерке мен Аспара қалаларының орындары анықталғанын атап, олар өздері аттас өзендердің бойында, қазіргі Мерке мен Шалдовар ауылдары маңында орналасқандығын жазды. Ал, көне Құлан қаласын (қытайша - Цзю-лань, В.Томашек бойынша - Куляб) - Тарты (Луговой) пошта станциясымен баламалады [2, 1].

В.А.Каллаур Ибн Хордадбех пен Кудама ибн Джа'фардың еңбектерінде Тараздан Шығыс Түркістанға барар көне жолдың бойында Төменгі Нушджан, Касрибас, Кулшуб, Джулшуб және Құлан орналасқандығы туралы сипаттамасын және осы өңірде орналасқан ескерткіштер жайлы жинақтаған мәліметтерін сараптай отырып, келесі тұжырымға келді:

- Төменгі Нушджан (Төменгі Барысхан). Тараздан (Таластан) Төменгі Нушджанға 3 фарсах, ол 20 верстке тең келеді. Әулиеатадан Мерке мен Ақыртасқа барар қазіргі керуен жолдың шығыс жағында (жол Әулиеатадан 9 верст жерден пошта жолынан оңға бұрылып, Жетітөбеден 11 верст жерден өткен), Ұшбұлақ пошта станциясының қарама-қарсы жерде, ортаңғы бұлақтың жоғарғы ағысында Үлкен қара төрткүл құландысы орналасқан. Оның жанында екі шағын төрткүл мен обалар орналасқан. Жоғарыда аталған Үлкен қара төрткүлді, Талас өзенінен ара қашықтығына қарай Төменгі Барысхан қаласы деп санауға болатынын атап өтті.

- Қасрабас (Касрибас). Төменгі Нушджаннан Қасрабасқа дейін 2 фарсах (14 верстке жуық). Ақыртас құландылары Төменгі Нушджаннан жоғарыда аталған ара қашықтықта орналасқан, сол себептен оны Қасрабас деп болжамдауға болады. Ақыртас Ақшолақ станциясына қарама-қарсы, Александровск жотасы мен пошта жолының 8 верст аралығында орналасқан.

- Кулшуб (Көлшөп). Қасрабастан Кулшубқа дейін 4 фарсах (26 верстке жуық). Ақыртастан басталатын жол Соңқайты (Сұмқайты) өзені арқылы Құмарық (Подгорное) станциясына барар жол Ақыртөбе станциясының жанында пошта жолын қиып өтіп, оның солтүстігінен әрі қарай бағытталған. Ақыртастан Ақыртөбе станциясына дейін 18 верст. Ал, осы жерден Сұмқайты төрткүліне дейін ара қашықтық 10 верст келеді. Бұл төрткүлдің аумағы 300 қадамнан асады [2, 4-5].

В.А.Каллаур Сұмқайты төрткүлін Кулшубпен (Кеулшөппен) баламалады. Оның себебін, ол осы жерде кеулшөп атты шөптің көптеп өсетіндігін алға тартып, «Кулшуб» «Кеулшөп» атауымен байланысты деп пайымдады [2, 6].

- Джулшуб (Жолшөп). Кулшубтен Джулшубке дейін 4 фарсах (26 верст). Сұмқайты төрткүлінен Құмарыққа дейін 20 верст. Бұл жазба деректерінде көрсетілгеннен аз болып отыр. Алайда, Кудамада Джулшуб қаласы аталмайды. Онда Кулшубтен Құланға дейін - 4 фарсах, әл Идриси бойынша олардың арақашықтығы - 12 миль (20 верстке жуық). Осыған

қарағанда керуендердің басым көпшілігі Джулшубке соқпай, 30 верст келетін тіке жолмен Құланға қарай өткен.

Ибн Хурдадбех бойынша, Джулшуб Құмарық бойында орналасқан. Мүмкін Сұмқайтыдағы көне Кулшуб орналасқан жерде емес, керуендер өзеннің жоғары немесе төменгі ағысында тоқтаған болар, сол себептен Кулшуб пен Джулшуб арақашықтығында айырмашылық шықты деп пайымдайды.

- Құлан. Джулшубтен Құланға дейін 4 фарсах (26 верст). Құмарықтан (Подгорное) Луговойға (Тарты) дейін, пошта жолымен 23 верст, ал, станциядан Тарты жанындағы Құлан қалашық құландысына дейін 3 верст, барлығы 26 верст шығады [2, 6].

В.А.Каллаур Н.Ф.Петровскийдің «Древние арабские дорожники...» атты еңбегінде, Құлама бойынша Тараздан Кулябқа (Құлан) дейінгі арақашықтық 14 фарсах (90 верстке жуық) деп келтірген. Бұл мен көрсеткен: «Сұмқайтыға барар жол мен Тасақырдан Тарты жанындағы Құлан деп баламаланған қалашыққа дейінгі арақашықтыққа тең келеді», - дейді. Жоғарыда аталған еңбекте Аспара Құлан секілді жерде орналасқан, Тартыны Құланмен, ал Аспараны Шалдавармен баламалағанымызды және олардың шөбі көп жазық жерде орналасқанын ескерсек, Кулшуб те сол секілді жазық жерде орналасқан, оған Сұмқайты деп аталатын жер тура келеді. В.А. Каллаур Тараздан Шығыс Түркістанға, Талас өзенімен баратын жол болуы мүмкін емес деп пайымдай келе, Қасрабас (Қасрабат) арабтың «касп» (кешк) және түркінің «бас» сөздерінен құралып – «бас кешкі» деген мағынаны білдірмес пе екен деп топшылайды. Егер, бұл дұрыс пікір болса, Қасрабас Ақыртас құландыларына сәйкес келер еді деп болжамдайды [2, 7-9].

В.А.Каллаур ортағасырлық жазба деректерінде кездесетін Төменгі Нушджанды Үлкен қара төрткүлмен, Қасрибасты Ақыртаспен, Кулшубті Сұмқайтымен, В.В.Бартольдтің пікірін қолдап көне Құланды Тартымен (Луговой) баламалап, Әулиеата мен Шалдовар аралығындағы керуен жолдың картасын дайындады (1-сурет).

Үйірме мүшелері ашып, ғылыми айналымға енгізген көптеген археологиялық ескерткіштер Кеңес дәуірі кезеңінде жаңа методология негізінде кеңінен қайта зерттеліп, осы өңірдің қала мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы жайлы жаңа деректермен толықтырылды. Ескерткіштердің инструментальды өлшемдері алынып, толық сипаттамалары жазылды. В.А.Каллаурдан кейін ортағасырлық қалаларды баламалау мәселесін А.Н.Бернштам, Г.И.Пацевич, К.М.Байпақов, М.Елеуов және т.б. талдаған болатын.

Құлан қалашығы жайлы алғашқы болып 1894 ж. В.В.Бартольд хабарлап, экспедиция мүшесі суретші С.М.Дудиннің сипаттамасын келтіреді: «... нельзя не заметить длинного (около полуверсты) невысокого вала, пересекающего несколько наискось дорогу и заканчивающегося у большого двухъярусного холма...». В.В.Бартольд ортағасырлық Құлан қаласын Луговоймен баламалаған [3, 40-48].

Кеңес дәуірінде атқарылған зерттеулер барысында Құлан қалашығы әр түрлі кезеңге жататын ескерткіштер кешені екендігі анықталды. Қалашықты 1936 ж. КСРО ҒА-ның Материалдық мәдениет тарихы институты мен КСРО ҒА-ның Қазақ филиалының біріккен экспедициясы (А.Н.Бернштам) алғашқы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, Құлан аймағында алғашқы қоныс б.з. І ғ. пайда болғандығын анықтады. 1963-1965 жж. ЖАЭ-ның Луговой тобы, 1987 ж. Қазақ КСР ТЭАИ ТМЕЖ экспедициясы (К.М.Байпақов) және 2000 жылдан бері ОҚКАЭ-сы (К.М.Байпақов) қайта зерттеді. Зерттеулер нәтижесінде Құлан қалашығы VI ғ. - XIII ғ. басымен мерзімделді [4, 283-289].

К.М.Байпақов Құлан қаласы Ибн Хордадбех, Кудам, әл Мақдиси, Якут еңбектерінде, Таң әулетінің тарихнамасында және қытайлық Сюань-Цзян жолсерігінде кездесетінің алға тартып, ортағасырлық Құлан қаласын Луговой (Құлан) қалашығымен баламаланғаны күмән келтірмейді деп пайымдайды [5, 114-115].

Ақыртас кешенін 1936-1938 жж. КСРО ҒА-ның ММТИ мен КСРО ҒА-ның Қазақ филиалының біріккен экспедициясы (А.Н.Бернштам), 1940, 1945-1946 жж. Г.И.Пацевич қайта зерттеді. Г.И.Пацевич Ақыртасты IX ғ. дейінгі уақытпен мерзімдеп, оны ортағасырлық Қасрибаспен баламалайды [6, с.80-85]. В.А.Каллаурдың баламалауын К.М.Байпақов та қолдап, Ақыртас Жетісуды IX-X ғғ. билеген қарлұқтардың бітпей қалған орда болған деп тұжырымдаған [7, 30-31; 5, 96]. Сонымен қатар, М.Елеуов Ақыртастың Төменгі Барысханнан шығып Шу өңіріне бет алған Түрік керуен жолы бойындағы бірінші елді мекен екенін және оның орналасқан жерінің Кудам ибн Джа'фардың суреттегенін ескере отырып, Ақыртасты Қасрабаспен баламалаған пікірге қосылды [8, 175-176].

Кулшуб туралы Кудам ибн Джа'фар былай деп жазған: «Қасрибастан Кулшубқа дейін 4 фарсах, ол да Қасрибас сияқты, онан он жақта тау бар, тауда жеміс, жоңышқа және тау көкөністері көп» деп сипаттаған [9, 77]. Оны В.А.Каллаур Сұмқайты төрткүлімен баламалаған.

Кулшубті К.М.Байпақов алғашқысында Ақыртөбе төрткүлімен баламалаған болатын [7, 31]. Ал кейіннен Өрнек қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелеріне байланысты К.М.Байпақов Кулшубті Өрнекпен баламалайды [5, 114]. М.Елеуов Өрнек қаласының Ақыртастан 3 км шығыста тұрғанын және орналасқан жердің ортағасырлық деректерде көрсетілгендей екенін басшылыққа алып Кулшубті Өрнекпен баламалауды қолдады [8, 176]. Өрнек қаласы Сұлутөр шатқалында, Алтынсу өзені бойында, Өрнек ауылының маңында орналасқан.

В.А.Каллаур ашып сипаттамасын берген Сұмқайты төрткүлін 2009 ж. ТАЭ-сы (М.Елеуов) қайта ашып, географиялық координаттарын анықтап, оның толық сипаттамасын беріп, суретке түсірді.

Джулшуб қаласын К.М.Байпақов Малдыбай төрткүлімен баламалаған [7, 31]. Ал, М.Елеуов Малдыбай төрткүлі Өрнектен 15 км солтүстік-шығыста орналасқанын, яғни керуен жолынан солтүстікте екенін ескере отырып, К.М.Байпақовтың пікірімен келісе алмайтындығын атап, Джулшубті Кулшубтан шығыстағы Жырлысу не Талдысу шатқалдарына кіре берістен іздеген дұрыс болар деп пайымдайды [8, 176].

В.А.Каллаур Тараздан кейін бірінші елді мекен Төменгі Нушджан (Төменгі Барысхан) қаласын Ұшбұлақ пошта станциясының жанындағы Үлкен қара төрткүлмен баламалаған болатын, ал кейінгі зерттеушілер Төменгі Барысханды Талас станциясының жанындағы Төрткүлтөбемен баламалады.

В.А.Каллаур Әулиеата уезінің тарихи топографиясы мәселесіне жеті жыл өткен соң қайта оралды. Ол Тараздың батыс жағындағы Испиджабтан Шығыс Түркістанға баратын көне керуен жолдың бойынан араб қолжазбаларында аталған көне қалаларды іздестіруді жалғастырып, ортағасырлық жазба деректерді сараптай отырып, келесі мәліметтерге назар аударады:

Ибн Хордадбех пен Кудаманың қолжазбаларында: «Тазхадж в Реквабе 4 фарсах; на этом холме, из которого вытекает тысяче ключей (мин булак), река, которую они образуют, течет на восток и потому называется Иркут т.е. обратно текущая вода. Потом едут в Марки, одна станция на Иркут 6 фарсахов» деп жазылған. Келтірілген деректе ескі жол Тазхадждан Меркеге барған, осы мәліметке сүйене отырып, В.А.Каллаур Испиджабтан Таразға барар ескі керуен жолы - Теріс өзені (көне Иркут (Баркуаб) өзені) жазығында екіге бөлінген: бірі - Күйік асуы арқылы және Тараздың оңтүстік жағынан өтіп, әрі қарай Меркеге барған, ал, екіншісі - Нанджар (Нанжер) жолымен, Күркіреу өзені бойында орналасқан Ақтөбе құландысы жанынан және Грозное (Аманбаево) ауылы арқылы өтіп, Талас өзенінің тау аралық жазығында орналасқан көне қалаларға барған. Осы жерде Қызыладыр тауының Жолқұлат шатқалы арқылы өткен Таразға барар жол бөлінген дейді [10, 48-49].

Ибн Хордадбех бойынша Абарджадж (Н.Ф.Петровский бойынша Тазхадж) елді мекенінде төбе бар, оның айналасында мың бұлақ ағып жатыр. Олар шығысқа, яғни теріске ағып жатқан өзенді құрайды. Ол жерден өзеннің жағасына дейін 6 фарсах. В.А.Каллаур араб деректерінде Мыңбұлақ Теріс өзенінің батысында орналасқан, сол себептен профессор В.В.Бартольд Мыңбұлақ атауын Шақпақ бұлақтарымен [11, 26] жаңылыс баламалады деп жазды. Ибн Хордадбех бойынша Испиджабтан Таразға дейінгі аралық 26 фарсах құрайды. Егер, Н.Ф.Петровский бойынша 1 фарсахты - $6\frac{1}{4}$ верст деп алсақ, 26 фарсах $162\frac{1}{2}$ верст болады. Бұл Шымкент пен Әулиеата

араларының арақашықтығына тең. Себебі, осы қалалар арасындағы қазіргі пошта жолы $-164\frac{1}{2}$ верст болады. Шымкент пен Әулиеата арасында, Әулиеата уезі жағында бір де бір «ескі орындардың» құландылары байқалмайды.

В.А.Каллаур Күйік шатқалынан 4-5 верст шығыста, пахса мен қыш құландылары барын және ол жер «Әбдурахман» деп айтылатынын жазып, өзінің пайымдауынша бұл құландылар «көне орын» еместігін атап өтті. Ол Шақпақ (Высокое) ауылынан Күркіреу өзенінің бойындағы Грозное (Аманбаево) ауылы мен Әулиеата қаласы арқылы Талас өзенінің тау аралық жазығына барар керуен жолын аралап, 1897 жылдың 9 қыркүйегінде Шымкент уезінде орналасқан Бурное (Б. Момышұлы) ауылынан Теріс өзенінің сол жағымен, ал Теріс өзеніне Шақпақ өзені құяр жерінен жоғары өзеннің оң жағына өтіп, әрі қарай Құлантаудағы «Құлан ауыз» шатқалы арқылы Түлкібас ауылына барар жолмен өтіп шықты.

Сапар барысында, В.А.Каллаур Құланауыз шатқалына 8 верст жетпей, Жеті төбенің оң жағында «Қырк-кюз» (Қырық күмбез) төрткүлін ашып, оның сипаттамасын берді. В.А.Каллаур бұл секілді төрткүлді көрмегенін жазып, төрткүл жобасында төртбұрышты, оның қамалы топырақтан үйілген жал емес, бірқатар бойы төбе тәрізді үймелерден жасалғанын атап өтті. Төрткүлдің солтүстік пен оңтүстік жағында, әрқайсысында 22 төбе бар. Оның ұзындығы 330 қадам, шығыс пен батыс жағында әрқайсысында 11 төбе бар. Олардың ұзындығы 20 қадам, ал айналдыра ұзындығы 1060 қадам, биіктігі $2\frac{1}{2}$ аршын болып келеді. В.А.Каллаур сонымен қатар, Қырық күмбез төрткүлінен 500 қадам батыста екі төбенің орналасқанын, олардың аумағы 40 қадам, биіктігі $3\frac{1}{2}$ аршын болып келген деп сипаттамасын берді [10, 51].

В.А.Каллаур Құланауыз шатқалына жетпей Құланауыз төрткүлі орналасқанын жазып, сипаттамасын берді. Бекіністің сыртқы жалының айналдыра ұзындығы 515 қадам. Оның орта бөлігінде цитаделі орналасқан. Ішкі жалдың ұзындығы 200 қадам. Ол төрткүлдің қабатында және бір бекініс орналасқанын, оның айналдыра ұзындығы 200 қадам болып келген деп жазады.

Кеңес дәуірінде Шақпақата (Кременевка) ауылынан 5 км солтүстік-батыста орналасқан Қырық күмбез (Қырық кюз) қалашығын 1940 ж. ЖАБ (Г.И.Пацевич) қайта зерттеп, оны сипаттап жазды. Қалашық жобасында тіктөртбұрышты, солтүстіктен оңтүстікке қарай ұзындығы 144 м, батыстан шығысқа қарай 220 м. Қалашық айналдыра жалмен қоршалған. Оның солтүстік және оңтүстік жағының әр қайсысында 17-і мұнара, ал батыс және шығыс жағында әр қайсысында 11 мұнара бар. Мұнаралар аумағы 10-11 м, биіктігі 1-1,5 м. Ал, олардың аралығындағы жалдың биіктігі 0,4-0,6 м. Қалашықтың батысында қақпаға қарама-қарсы тұста 300 және 500 м жерде қос төбе бар [12, 136-137].

Г.И.Пацевич зерттеу барысында ескерткіштің үстінде және оның айналасында бірде-бір ыдыс сынықтары табылмағандығын алға тартып, бұл

қандай ескерткіш болуы мүмкін деген ой айтып, сонымен қатар оны мерзімдеуден бас тартты.

Қырық күмбез қалашығы АКК реестрге №3916 нөмірімен енген [13, 278], ал ҚР ТМЕЖ ЖО жинаққа белгісіз себептермен енген. Оның негізгі себебін, біз қалашықтың мүлдем бұзылып кеткендігінде немесе ескерілмегендігінде деп санаймыз. Себебі, 1940 жылдардың өзінде-ақ қалашықтың сақталу жағдайының мүшкіл болғанын, шаруашылық жұмыстары кезінде қатты бұзылғандығын Г.И.Пацевич жазып кеткен.

В.А. Каллаур ашып, сипаттап жазған Құланауыз төрткүлін 1940 жылы Г.И.Пацевич қайта ашып, жобасын түсіріп, сипаттамасын берді. Төрткүл жобасында төртбұрышты, көлемі 105x115 м. Айналыра жалмен қоршалған, оның ені 5-6 м, биіктігі 1 м. Оның ішкі орталық бөлігінде цитадель орналасқан, оның көлемі 46x58 м, биіктігі 3 м [12, 135-136]. В.А.Каллаур мен Г.И.Пацевичтің ескерткішке берген сипаттамалары және орналасу жері туралы деректерді бір-бірімен салыстыра келіп, Құланауыз төрткүлін бірінші болып В.А.Каллаур ашқандығын, ал Г.И.Пацевич екінші мәрте қайта ашқан деп есептейміз.

В.А.Каллаур Құланауыз төрткүлінің жанында орналасқан бекіністі 1897 жылы ашып, ал 1940 жылы Г.И.Пацевич Құланауыз төрткүлінің жанында үш бекініс ашып, олардың жобаларын түсірді [12, 65, рис. 27, 2-4]. Осыдан келіп, Құланауыз төрткүлінің қабатында орналасқан үш ескерткіштің қайсысын В.А.Каллаур ашқан деген сұрақ туады. В.А.Каллаур өз сипаттамасында бекіністің айналыра ұзындығы 200 қадам болып келген деп жазған. Ескерткіштің нақты өлшемдері мен сипаттамасы да толық берілмегендіктен, бұл мәселе ашық түрінде қалып отыр. Сонымен бірге, Құланауыз төрткүлі және оның жанында орналасқан бекіністер 1940-шы жылдардан бері зерттелген болса да, олар жайлы мәліметтер АКК атты реестрге және ҚР ТМЕЖ ЖО атты энциклопедиялық жинаққа белгісіз себептермен енген.

В.А.Каллаур ортағасырлық еңбектерде Испиджабан Таразға барар көне жол мен оның бойында орналасқан қалалар туралы мәліметтерді саралап және оларды Әулиеата уезіндегі ескі жолдар бойында орналасқан қалашықтармен салыстыра отырып, Бурное (Б.Момышұлы) ауылынан Түлкібас ауылына барар жолдың Шақпаққа барар жолға қарағанда қысқа екендігін алға тартып, Құланауызға барар жолмен көне керуен жолы өткен болуы мүмкін деп жорамалдады. В.А.Каллаур егер олай болса, Тамиадж (В.В.Бартольд бойынша Тамтадж) В.В.Бартольдтің пайымдауынша - Түлкібасқа сәйкес келеді, ал мен ашқан Құланауыз төрткүлі - Тазхаджқа (В.В.Бартольд бойынша Абарджадж) сәйкес келеді деп пайымдайды [10, 52].

М.У.Тұрадилов В.А.Каллаурдың Құланауыз төрткүлін Тазхаджқа (В.В.Бартольд бойынша Абарджадж) баламалағаны В.В.Бартольдтің Абарджаджты Шақпақ бұлағымен баламалаған пікіріне қайшы келеді деп пайымдайды [14, 271]. Алайда, В.А.Каллаур араб деректерінде Мыңбұлақ Теріс өзенінің батысында орналасқандығын алға тартып, профессор

В.В.Бартольд Мыңбұлақты Шақпақ бұлақпен қателесіп баламалағандығын атап өткен. Сонымен қатар, В.А.Каллаурдың Абарджаджды Құланауыз төрткүлімен баламалауын Г.И.Пацевич сынға алып, ортағасырлық Абарджаджды Шақпақата ауылының жанында орналасқан қалашықпен баламалады. М.У.Тұрадилов Г.И.Пацевичтің бұл пікірі күмәнді деп, өз пікірін білдірді: «Однако подобное отождествление вызывает сомнение уже в силу того факта, что здесь отсутствует дорога до станции, идущая по берегам реки Терс (Баркуаб), указанная в арабских дорожниках» [14, 278-179]. Сонымен қатар, белгілі зерттеуші К.М.Байпақов Шақпақ (Кремневка) қалашығын ортағасырлық деректерде кездесетін Барджаджбен (Абарджаджбен) баламалап, оның топографиясына сүйене отырып, Барджаджді керуен сарай болуы мүмкін деген пікір айтты [15, 32]. Бірақ кейінгі зерттеулерінде К.М.Байпақов Абарджадж қаласын Момышұлы ауылының жанындағы қалашықпен баламалайды [16, 256].

К.М.Байпақов Құланауыз төрткүлін типологиясына қарай үшінші класс тиіне жатқызып, ал Г.И.Пацевич оны ортағасырлық Тамтаджбен баламалады [15, 32]. Г.И.Пацевичтің бұл пікірі В.В.Бартольд пен В.А.Каллардың пікірлеріне қайшы келеді, себебі, олар Тамтаджды (Тамиаджды) Түлкібаспен баламалаған болатын. М.У.Тұрадилов Құдама ибн Джа'фардың «Китаб ал харадж» атты еңбегінде: «...Тамтадж шөлде [орналасқан], онда үлкен өзен және қамыс [бар]» - деген сипаттамасындағы «қамысы бар үлкен өзенді» Г.И.Пацевич Теріс өзенімен баламалағандығын жазады. Ол Құдама ибн Джа'фар мен ибн Хордадбехтің еңбектерінде Теріс өзені Баркуаб өзені деп аталғандығын жазып, ибн Хордадбехтің еңбегін саралай келе «қамысы бар үлкен өзен» мен Баркуаб өзені бір өзен деп санауға болмайды деп тұжырымдай келе, Г.И.Пацевичтің Құланауыз төрткүлін Тамтаджбен баламалауы шыңдыққа жанаспайтындығын атап өтеді [14, 276-277].

В.А.Каллаур Иркут (Теріс) өзені бойында орналасқан «көне бекет» В.В.Бартольд сипаттап жазған Бурный (М.Момышұлы) ауылынан 3 верст жерде орналасқан үш шағын қалашықта немесе олардан жақын жерде орналасуы мүмкін деді. Алайда, көне бекет өзеннің оң жағында орналасқан. Себебі, Ибн Хордадбех бойынша өзеннің арғы бетіне өтіп, Меркеге қарай жол жүрген және Ибн Хордадбехтың мәліметіне қарай, осы жерден жол екіге бөлінеді деп жазады. Сонымен қатар, В.А.Каллаур көне Шауғар (Н.Ф.Петровский бойынша Есавагер) Күйік станциясының маңайында немесе В.В.Бартольд сипаттап жазған Әбдурахман құландыларында немесе олардан солтүстікте орналасқан Әулие бастау төрткүлінде орналасуы мүмкін деген пікір айтып, бұл жазба деректерінде Есавагер Иркут (Теріс) өзенінен 3 фарсах (19 верст) ара қашықта орналасқан дегеніне тура келеді деп жазады.

М.У.Тұрадилов В.А.Каллаурдың Әбдурахман құландыларын көріп шыққан соң олар көне құрылысқа жатпайды деген пікірін алға тартып, ол

Шауғарды Әулиебастаумен баламалауды жөн көрді деп тұжырымдайды [14, 272].

Ортағасырлық жазба деректерде Шауғардан кейін Джувикент орналасқандығы жазылған. Көне Джункет (В.В.Бартольд бойынша Джувикат) В.А.Каллаурдың пікірінше Боқтөбеге (Бектөбе) сәйкес келеді. Бектөбе Аса өзенінің оң жағында, өзеннен 1 верст, Головочевка (Айша бибі) ауылынан бірнеше верст төмен жерде орналасқан. В.А.Каллаур Бектөбе - үлкен төбе, Аса өзеніне қарай созылып жатқан топырақтан үйілген жалы бар деп, сипаттап жазады [10, 53].

В.А.Каллаур ашқан Бектөбе ескерткіші жайлы мәліметтерді АКК реестрде және ҚР ТМЕЖ ЖО жинағында кездестіреміз. Онда Бектөбе атымен екі қалашық туралы мәлімет берілген, біріншісі - Бектөбе ауылының батыс шетінде [13, 267-268, №3832; 4, 138, №171], ал екіншісі - Қаракөмер ауылынан 2,5 км оңтүстік-шығыста орналасқан [13, 262, №3772; 4, 141, №180] және екі ескерткішті де 1938 жылы А.Н.Бернштам ашып, зерттеген деп жазылған. Бектөбе қалашықтарының орналасу жерлері жөніндегі деректерді В.А.Каллаурдың Боқтөбе (Бектөбе) қалашығының орналасу жері жайлы сипаттамасымен салыстыра отырып, В.А.Каллаур атап өткен Боқтөбе (Бектөбе) қалашығы Бектөбе ауылының батыс шетінде орналасқан - Бектөбе ескерткіші, - деп санаймыз. Себебі, Бектөбе ауылының маңындағы ескерткіш В.А.Каллаурдың сипаттамасына тура келеді, қалашық ауылдың батысында, Аса өзенінің оң жағында орналасқаны және В.А.Каллаур қалашықтың жалдары өзенге қарай созылып жатқаны, Бектөбе қалашығының сызылған жобасына тура келеді, онда жал мен ор өзенге қарай созылып жатқандығын көреміз. Бектөбенің сипаттамасын саралай отырып, қаланы алғашқы болып В.А.Каллаур ашқан, ал 1938 жылы А.Н.Бернштам екінші рет қайта ашқан деп есептейміз.

К.М.Байпақов Джувикат туралы былай жазады: «Раскопки в Таласской долине проливает свет на существование здесь на протяжении VI-XII вв. города Джувиката. Он стоял от Тараза на два фарсаха (14-16 км) к западу. Местонахождение Джувиката установлено точно: это городище Бектөбе...» - деп, ол В.А.Каллаурдың баламалауын қолдады [5, 90].

В.А.Каллаур Высокое (Шақпақбаба) және Грозное (Аманбаево) ауылынан өтетін жол жергілікті тұрғындар арасында Нанджар (Нанжер) атауымен белгілі, Высокое мен Грозное ауылдар аралығындағы жолдың 17-ші верстында Нанжер төрткүлі орналасқанын атап өтті. Сонымен қатар, В.А.Каллаур Грозный ауылынан Әулиеатаға барар жолының шығар жерінде Джилитөбе атты бірнеше үлкен обалардың, онан 1 верст жерде Қаратөбе обасы, онан әрі Маймақ бұлағында төрткүлі орналасқанын және онан әрі Қызыл адыр тауындағы Кіші қақпа шатқалынан 7 верст жерде Чон Қаратөрткүл, оның жанында Майтөбе бекінісі орналасқанын жазды [10, 54].

В.А.Каллаур Нанжер төрткүлінің орналасу жері жайлы алғашқы болып хабарлаған. Қазіргі кезде Нанжер деп аталатын жерде орналасқан.

Ескерткішті ХҚТУ ТАЭ-сы (М.Елеуов) зерттеулерінде кездестіреміз [17, 92-96]. Онда Нанжер төрткүлдері Қайрат ауылынан 2,3 км оңтүстік-шығыста, бұлақ көздері шығатын жерде, Ақсубұлақ жылғасының сол жағасында, қазіргі зират маңында орналасқандығы жазылған. Нанжер ескерткіштерін 1939 жылы ЖАБ (Г.И.Пацевич) ашқан, оның жобасы мен суреттемесі Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің Жинағында [18, 62-63, №107] және ҚР ТМЕЖ ЖО жинақта көрсетілген [4, с. 156. №214.].

Профессор М.Елеуов: «Жинақта қатар жатқан екі елді мекен бөліп көрсетілмеген, оларды бір ескерткіш ретінде суреттеп жазып, жобасын берген. Біз Нанжер төрткүлдерінің тарихи-топографиялық құрылымын ескере отырып, оларды бір-біріне жақын орналасқан екі ескерткіш ретінде қарастырып, Нанжер 1 және Нанжер 2 төрткүлдері деп көрсеттік», - деп жазады [17, с92.].

В.А.Каллаур атап өткен жол Высокое (Шақпақбаба) ауылы мен Күркіреу өзенінің бойында орналасқан Грозное ауылы арасындағы ескі жол (Нанжер жолы) Бурное (Б.Момышұлы) ауылынан оңтүстікте өткен және В.А.Каллаур Нанжер төрткүлі Высокое (Шақпақбаба) ауылынан шыққан жолдың 17-ші верстында орналасқандығын жазған, яғни 18-19 км. Бұл Бурное (Б.Момышұлы) ауылының тұсына сәйкес келеді. Сонымен қатар, жер атаулары өзгермейтіндігін ескерсек, В.А.Каллаур атап өткен Нанджар (Нанжер) төрткүлі 1939 жылы Г.И.Пацевич қайта ашқан ескерткіш болуы мүмкін.

В.А.Каллаур сонымен бірге, атқарған зерттеулерді саралай отырып, Әулиеата уезінің батыс бөлігінің картасын сызып, онда ортағасырлық жазба деректерінде көрсетілген ескі керуен жолы мен қалаларды және белгілі көне ескерткіштердің құландыларын белгіледі [10, 55].

Қорыта келгенде, В.А.Каллаур ортағасырлық жазба деректеріне сүйене отырып, Әулиеата уезінен өткен көне керуен жолы Тамтадждан Меркеге барғандығын алға тартып, Испиджабтан Таразға барар жол - Теріс өзені жазығында екіге бөлінгенін жазып, оның бірі - Түлкібастан Құланауыз шатқалы арқылы Құланауыз төрткүліне, онан әрі Теріс өзені бойымен өтіп, Бурный (М.Момышұлы) ауылынан 3 верст жерде орналасқан «көне бекет» арқылы, онан әрі Күйік асуынан өтіп, Әулие бастау мен Бектөбе қалашықтары арқылы Тараздың оңтүстігінен өтіп, онан әрі Үлкен қара төрткүл, Ақыртас, Сұмқайты, Тарты арқылы Меркеге барған. Ал, екінші тармағы - Нанжер жолымен Высокое (Шақпақбаба) мен Грозное (Аманбаево) ауылдары аралығындағы жол, Күркіреу өзені бойында орналасқан Ақтөбе құландысы жанынан өтіп, Талас өзенінің тау аралық жазығында орналасқан көне қалаларға барған. Осы жолдан Талас өзенінің жоғарғы ағысына соқпай, Таразға барар жол бөлінген, ол Қызыладыр тауының Жолқұлат шатқалы арқылы өткен.

В.А.Каллаур жазба деректерге сүйене отырып, ұсынған көне керуен жолының маршрутын кейінірек Г.И.Пацевич те қолдады. Алайда ол маршрут

бойына Шақпақ қаласын қосып, оны ортағасырлық Абарджаджбен баламалады. Сонымен қатар, көне керуен жолы өткен маршрут туралы тағы бір пікір бар. Оны белгілі ғалым К.М.Байпақов ұсынған. Ол Г.И.Пацевичтің Шарабтан Терістегі көне бекетке дейінгі аралықтағы қалалар жайлы ұсынған баламалауын қолдады. Бірақ, Терістен Таразға дейінгі маршрут бойынша өзге пікір айтты.

К.М.Байпақов жазба деректерде көрсетілген керуен жолы Бурный (М.Момышұлы) ауылынан Күйік асуы арқылы емес, Аса өзені бойымен өтіп Джувикатқа барған деп пайымдайды [7, 29-30]. Ал, М.Елеуов Испиджаб-Тараз аралығындағы керуен жол туралы: «Зерттеушілер аттары осы жазба деректе аталған қалалардың баламалануы туралы әртүрлі пікірде, дегенмен, олар Түрік жолының Испиджаб-Тараз аралығында Төрткүлтөбе, Азаттық, Құланауыз төрткүлі, Шақпақ, Бурнооктябрь, Бектөбе қалалары арқылы Таразға өткеніне шек келтірмейді. Қаратауда ХХ ғ. 90-жылдарында, 2002-2004 жж. және 2006 ж. жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Түрік жолының Испиджаб-Тараз аралығындағы Күйік, Маймақ бағыттары, Хан өткелі тармағы, оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай Қаратау арқылы өткен Көсегенің көкжонына қатысты жаңа деректерге қол жетті» деп тұжырымдайды [19, 4]. М.Елеуов бойынша Күйік бағыты Қобалбұлақ, Машат өткеліндегі елді мекен, Төрткүлтөбе, Азаттық қалалары, Қызыл бел, Құлан асулары, Құланауыз, Адыраспан төрткүлдері, Бурнооктябрь қаласы, Күйік асуы, Бектөбе қаласы арқылы Таразға өткен. Осы бағыттың бір тармағы Қобалбұлақ, Қарабұлақтағы елді мекендер, Мақталы, Керейт қалалары арқылы өтіп Балықты өзеніне жеткенде, Төрткүлтөбе қаласы арқылы өткен негізгі бағытқа қосылған. Осы жолдың ортағасырлық Азаттық қаласынан шығысқа қарай жүрген Маймақ бағыты Шақпақбаба қаласы мен төрткүлі, Күлтөбе, Нанжер төрткүлдері, Мыңбұлақ, Ұзынбұлақ, Көкбұлақ төрткүлдері, Ақтөбе қаласы, Қасқыртөбе елді мекені, Маймақ шатқалы арқылы, Қаратау, Күзембайтөбе, Жуантөбе елді мекендері арқылы өтіп Таразға жеткен.

В.А.Каллаур жүргізген зерттеулер барысында керуен жол туралы ұсынылған тұжырымдарды кейінгі зерттеушілер қолдай отырып, жинақталған жаңа деректер негізінде Испиджаб-Тараз аралығындағы Түрік жолының бірнеше тармақтары болғандығын дәлелдеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Петровский Н.Ф. Древние арабские дорожники по Средне-Азиатским местностям, входящим в настоящее время в состав русских владений. Пособие для разыскания древних путей и местностей. –Ташкент, 1894. - 60 с.
2. Каллаур В.А. Древние местности Аулиятинского уезда на старом караванном пути из Тараза (Таласа) в Восточный Туркестан // ПТКЛИА (1896-1897), II. – Ташкент, 1897.

М.М. Бахтыбаев. В.А. Каллаурдың Аулиеата уезінің тарихи...

3. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894. // Сочинения в 9-ти томах. - Т. IV. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. - Москва, 1966.
4. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. - Алматы: РГП "НИПИ ПМК", 2002. - Т. 2.
5. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. - Алматы: Ғылым, 1998.
6. Пацевич Г.И. Ахыр-Таш // Вестник АН КазССР. - № 4. - Алма-Ата, 1949.
7. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. (VI - нач. XIII вв.). - Алма-Ата: Наука, 1986.
8. Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI-XIII ғ. басы). - Алматы: Қазақ университеті, 1998.
9. Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. - Т. 8. - Алма-Ата, 1960.
10. Каллаур В.А. Древние местности Аулиеатинского уезда на древнем караванном пути на запад от Аулиеата к границе Чимкентского уезда // ПТКЛА (1903-1904), IX. - Ташкент, 1904.
11. Бартольд В.В. От Чимкента до Аулие-ата // Сочинения в 9-ти томах. - Т. IV. - Москва: изд. Наука гл.ред. Восточной литературы, 1966.
12. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ. - Т. 5. - Археология. - Отдельный оттиск. - Алма-Ата: Изд. Академии наук КазССР, 1958.
13. Археологическая карта Казахстана. - Реестр. - Алма-Ата: Изд. Академии наук Казахской ССР, 1960.
14. Турадилов М.У. Историческая топография Аулиеатинского уезда в трудах В.А. Каллаура // Известия НАН РК. - Серия общественных наук. - № 1. - 2005. - с.271-279.
15. Байпаков К.М. Типология средневековых городищ Южного Казахстана и Семиречья (VI - начало XIII в.) // Известия Академии наук Казахской ССР. - Серия общественных наук. - № 3. - 1981.
16. Байпаков К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. - Алматы: «Аруна ltd.», 2005.
17. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2006-2008 жылдарға арналған іргелі зерттеулер ғылыми бағыты бойынша орындалған Қаратаудың археологиялық ескерткіштері ғылыми жобаның 2006 жылғы (аралық) есебі (қолжазба). - Түркістан, 2006. - 155 - б. // А.Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 10.
18. Алипчиев И.С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбульской области. - Джамбул, 1982.
19. Елеуов М. Қаратаудың ортағасырлық керуен жолдары. - Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің Тұран баспаханасы, 2007.

REZUME

M.M. BAKHTYBAYEV (Turkistan)

V.A.KALLAUR'S CONTRIBUTION TO THE HISTORICAL TOPOGRAPHICAL RESEARCH OF AULIEATA

In this article V.A. Kallaur's contribution to study of ancient monuments and historical topographical researches of Aulieata district is considered.